

“AUTONOMIJA” OSMANSKE BOSNE. NACRT

“Autonomija” osmanske Bosne pitanje je koje izaziva kontroverze već više od stotinu godina, manje u Hrvatskoj, a više u historiografiji BiH, postignuća koje su itekako relevantna za cjelinu problemskih sklopova i hrvatske povijesti. Na njega se uglavnom odgovaralo afirmativno, no i tada su se mišljenja sukobljavala glade opsega i sadržaja navodno neupitne autonomije, ili barem specifičnog statusa. Uz više manjih, najkrupnije su teme pri tome bile “podrijetlo bosanskoga (muslimanskog) plemstva”, “postanak odžakluk timara(nasljednih nadarbina spahija)” i karakter “pokreta za autonomiju (Husein-kapetana Gradaševića)”. Ovdje na ta pitanja možemo dati pretežno negativan odgovor, s razumljivim priznavanjem specifičnosti prilika u osmanskoj Bosni do reformi.

Uvod

Nije mi namjera prikazivati panoramu pogleda raznih istraživača tijekom cijelog proteklog stoljeća. Pri tome također ne bih zamarao čitatelja dugim nizom referenci, jer se radi o nacrtu, koji tek treba razraditi u monografiji s obilježjima *sinteze*. *Ograničio* bih se na pitanja o održivosti teza o *toliko* naglašenom posebnom statusu Bosne unutar Osmanskoga Carstva da izgleda kao da je Bosna bila neka vrsta “države u državi”. Historiografija BiH, u ovom slučaju onaj njen dio koji čine bošnjački autori, u ranijoj je fazi (do osamdesetih godina) u tom pitanju pokazivala više smisla za doista postojeće specifičnosti položaja Bosne u Osmanskom carstvu, dok noviji radovi uglavnom teže “znanstveno” dokazati valjanost davnog mita o neprekinutom trajanju političke zamalo-nezavisnosti i nacionalne samoidentifikacije od Srednjeg Vijeka naovamo. Teme na koje bih se ukratko osvrnuo jesu 1. “pažnja” koju su Osmanlije iskazivali prema “integritetu” bosanskog teritorija unutar Carstva, i 2. “nacionalni” karakter posada u tvrđavama, spahija i kapetanijske vojske, te 3. prikazivanje bune iz 1831. kao “progressivne revolucije koja teži nezavisnosti”.

1. “Cjelina zemlje”

Bosna je (tj. njena stara jezgra bez Hercegovine) osvojena odjednom. Po kojem da se načelu novouspostavljeni sandžak/vilajet nazove? Po istome kao Egipat, Ajdin, Karaman, Cipar ili Moreja. Bugarska i Srbija su se raspadale na dulji rok i postupno dolazile pod osmansku vlast. Bosna se širila, prvo sandžak, a onda još više ejalet (namjesništvo, “pašaluk”), na krajeve kojima nije vladao nijedan bosanski vladar. Zatim se smanjivala. Isto tako znatni dijelovi područja koje je ulazilo u okvire srednjovjekovnog kraljevstva, poput većeg dijela sjeveroistočne Bosne te dobrog dijela Hercegovine, postali su “Osmanska Bosna” istom kao ejalet 1580., a nisu pripadali Bosanskom sandžaku. Prema tome kako bi Porta uvažavala “granice zemlje” i njenu “cjelinu” kao princip prema kojem će oblikovati svoju pokrajinu?

2. “Samo domaći ljudi”

U raznim vojničkim popisima ranog perioda osmanske vlasti mjestimično stoji uz vlastito ime oznaka “Bosna”, mjestimično nešto drugo, a najčešće ništa. Kako objasniti da se tek manji dio članova posada graničnih utvrda u Bosni označava dodatkom “Bosna”?

Oni doduše jesu Bošnjaci, ali nema potrebe to posebno isticati. Karakteristično je da preostali obilježeni pojedinci, kojih nema mnogo, nose oznake ili također teritorijalne naravi (Arnavut, Albanac), ili pak one upućuju na neki grad, odnosno administrativno središte (Selanik, Solun). Budući da se uvijek radi o vrlo malom broju vojnika, jasno je da to nisu odredili koji su prekomandom došli u tvrđave na granici Carstva u Bosni. To su dobrovoljci, uglavnom iz redova raje s raznih strana koji su primljeni na službu u tvrđavi i u tom smislu treba shvatiti i oznaku "Bosna", ovdje kao dobrovoljca sa sela s područja Bosanskog sandžaka. Lako je moguće da je većina tih ljudi posjedovala slobodne baštine, ali tada je vjerojatnije riječ o slobodnim seljacima, možda i bolje stojećim, ali ne nužno o plemstvu.

Izjednačavati asker domaćeg porijekla sa starim (sitnim, ako već ne krupnim) plemstvom znači ne razumjeti ili ne htjeti razumjeti način kako se formira osmanska "robovska", a ne "rodovska" vojska. Prirodno je da dobrovoljaca ima najviše među ovako obilježenima, te je razumljivo da će se njihov broj postupno smanjivati, da bi u situacijama kada je motiv za taj korak jači on opet rastao. Kada se oko mohačke bitke iznova pojavljuje mnogo posadnika s oznakom "Bosna", jasno je da to nije neko "plemstvo" koje bi čekalo šezdesetak godina da se uključi u asker. Nije osobito vjerojatno da je i onaj rani znatni broj vojnika označen kao "Bosna" bio u većini slučajeva kakve druge provenijencije, negoli predosmanske vojničke i/ili slobodno-seljačke. Teško je vidjeti u tome neki respekt prema "starim pravima". U najboljem slučaju radilo se o praktičnom aranžmanu, za što su Osmanlije imali puno smisla. Slično je bilo i u slučaju timarnika, uglavnom s malim i vrlo malim prihodom. U pitanju je racionalna pragmatika.

Feudalna kasta u Bosni u osnovi nastaje najvećim dijelom stapanjem domaćeg elementa, pretežno seljačkog, u najboljem slučaju na granici sitnoplemičkog statusa, koji je sigurno već u "militariziranom" ranom 15. stoljeću iz nižih slojeva stupio u službu bosanskog ili ugarskog kralja, te elemenata pridošlih izvana kojih je u ranim fazama moralo biti i više od domaćih, no prirodno je da su se asimilirali. Još se veća zabluda uporno održava u pitanju "ekskluzivnog prava" muslimana da daju sinove u dvorsku službu (janičari, paževi i dr.).²

3. "Nasljedna prava"

Među posadama utvrda prevladali su domaći ljudi. Mustahfizi ("čuvari") kao stacionarni dio posade (a i sami su bili građani), rano dobivaju kolektivne timare (*gedik*) što prethodi razvitku kasnijeg odžakluka, ustanove koja osigurava prijenos prava na nadarbinu u okvirima obitelji, pa i šire rodbine. U Kliškom, potom i Krčkom sandžaku neke gradove drže sami rodaci. Ondje su se jako učvrstile "dinastije" Atlagića, Durakbegovića, Baahmetovića i drugih. Drugi, još jači poticaj u pravcu oblikovanja odžakluka nastupio je oko 1530. sve intenzivnijim prevođenjem vlaških starješina u timarnike. Paralelno s ukidanjem posebnog statusa pripadnika pomoćnih vojnih redova zvanih akindžije, vojnici i martolosi namijenjenih pljačkaškim provalama i s pokušajem nametanja Vlasima statusa klasične raje, u nekim su sandžacima knezovi, a u nekim i vojvode, katunari, župani, lagatori i teklići proglašavani za spahije. Ti timari u prosjeku nisu bili veliki, ali su mnogima tvorili osnovu za jačanje materijalnog položaja i utjecaja. Većina običnih Vla-ha ostala je pod carskim ili begovskim hasovima, no neki su potpali i pod ove nove spa-

hije. Knezovi su odranije imali nasljednu funkciju i imanje po vlaškom običaju, pa se s pretvaranjem u spahije i timare to nije mijenjalo. Odžakluk je, dakle, na neki način postojao “oduvijek” ali na osnovu vlašskog običaja, dok će osmansku političku sankciju dobiti još u 15. stoljeću, a islamsko-gazijsko obilježje prestrojavanjima u 16. stoljeću.

Uostalom, Osmanlije su sličan sustav podržavale u istočnoj Anadoliji, priznavajući nasljedna prava kurdskim plemenskim vođama. Ostaje otvorenom mogućnost da je na takvo reguliranje nasljeđa sitnih, “poluseljačkih” spahija djelovala i tendencija približavanja načela nasljeđivanja seljačkih baština šerijatskim principima (npr. uključivanje žena). Godine 1703. doista je u pograničnom području prema mletačkom posjedu zabilježena i jedna *ženska* suvlasnica odžakluk timara/čiftluka, i to “eškindžijskog” (s obvezom da sudjeluje u pohodima središnje vojne sile: dama bi tako teoretski morala u rat!). Ta institucija, dakle, nema starobosansko porijeklo, a ne potječe primarno ni iz sredine prvih generacija domaćih spahija (koja je apsorbirala i strane elemente). S vremenom su se ovakvom modelu mogli približiti i spahije nevlaškoga, starosjedilačkog i došljačkog porijekla, ali do 18. stoljeća, kada se sustav definitivno petrificirao, mnogi titulari nadarbina ostaju izvan odžakluka.

Valja razlikovati dvije vrste *odžakluka*. Najprije se (bez Slavonije i Srijema) nakon 1593. razvio spahijski odžakluk timar, a zatim, oko 1630. i gotovinski odžakluk, fiksni izvor plaće kapetanijske vojske, u pravilu dodjeljivan od regalija izdavanih u zakup. Odžakluk timare nasljeđivali su spahijski sinovi, a ako ih nije bilo, braća, te napokon šira rodbina. Čini se da primjena toga sustava nije baš uvijek uspijevala, niti da je oko nje vladalo puno suglasje i u Bosni, jer se opetovano morala tražiti potvrda sultana sve do polovice 17. stoljeća. Tako je već nakon katastrofalnog poraza kod Siska 1593. sultan sinovima i braći izginulih spahija priznao uživanje nadarbina palih, no veliki je vezir Sinan-paša do-dijelio Bosanski ejalet svom sinovcu, koji pak razdijeli upražnjene spahijske posjede svojim ljudima.³

Registri prijenosa nadarbina (*roznamče* defteri) iz prve polovice 17. stoljeća gotovo i ne bilježe takve transfere zapadno od dijagonale koja na sjeveru kao da slijedi graničnu crtu od prije 1527. a na jugu onu iz vremena prije 1476. Pitanje je da li se uopće smatralo nužnim upisivati prijnose temeljem odžakluka? Na području srednje i istočne Bosne te visoke Hercegovine gdje su transferi intenzivno provodeni, nigdje se ne specificira da je novi titular svoje pravo stekao nasljedem po rodu. Štoviše, vrlo je čest primjer prijensa koji isključuje slučaj otac - sin. Neki, primjerice, Hasan, sin Ahmeda, preuzima nadarbinu sa “stavke” (tahvila) Mehmeda, koji mu u najboljem slučaju može biti stric, ako ne dalji rođak.

Nekoliko primjera kada se u obrazloženju odluke izrijekom kaže da stanovita osoba uživa timar na osnovu odžakluka, odnose se na sporove, slučajeve kada netko zadire u nečiji odžakluk. Odatle bi slijedilo da dio nadarbinskog fonda, i to ne beznačajan, nije bio obuhvaćen odžaklukom. Uostalom, nije vjerojatno da je vlast zbog mnogih spahijskih obitelji koje su za takvo rješenje bile zainteresirane gotovo prisilno posvuda nametnula odžakluk i automatski ga štitila od svake promjene. Timari su i dalje zamjenjivani, prodavani, a vojnici išli u prekomandu u udaljene krajeve i tamo dobivali sredstva za život. Broj poginulih pod Siskom (7-8000) posve je dovoljan, ako ne i prevelik, da se unutar

njega traži spahije rodbini kojih je odobreno nasljeđivanje timara. Tako bismo prije mogli pretpostaviti, da je 1593/4. učinjen pokušaj da se sustav koji je već postojao u dije-lovima pašaluka (osobito krajiškim s vlaškom populacijom) nakon masovnog stradanja spahija pod Siskom zaštiti od agresivnog trenda prisvajanja timara od strane civila, špekulanata, raznih klijenata i favorita moćnika i tome slično. Istodobno je to odgovaralo vjersko-ideološkom utemeljenju sultanata kao ustanove koja nagraduje vjernost i štiti slabe i siromašne.

Položaji u tvrđavskim posadama nasljeđivani su, barem na nižim razinama, na sličan način, ali više kao prešutno prihvaćena praksa. U toj se ustanovi u oba njena oblika nalazio jedan od zametaka feudalizacije u pašaluku (drugi je učvršćivanje imuniteta zana-tlija/lokalnih janičara, osobito u Sarajevu), premda ona nikada neće dobiti takve razmjere koji bi odgovarali donekle sličnim pojavama u kršćanskome susjedstvu. Pri svemu tome se uvelike radi o svjesnom prijenosu tereta izdržavanja pokrajinskih vojnih snaga i činovništva, osobito na granici, na lokalne izvore državnih prihoda uz odgovornost mje-sne elite i nadzor središnje vlasti i njenih predstavnika. Tako je u dobroj mjeri skraćeni put između plaće (u naturi ili gotovini) i njenih korisnika. Ozbiljni sukobi izbijali bi u situacijama kada bi pokrajinski “ministri financija” (defterdari) i zakupnici poreza koji su imali osigurati cjelovite i redovite isplate, zakidali vojsku u njenim pravima.

Red nasljeđivanja odžakluk timara nije bio precizno normiran, te je vjerojatno da se to prepuštalo internim aranžmanima unutar obitelji i rođaka. Punim vlasništvom ta imanja nisu mogla postati, jer je, barem formalno, ostao uvjet da titular bude vojno sposoban.

Godina 1593. tako nije “kulminacija” procesa razvitka “nove” feudalne klase iz “stare”, predosmanske.⁴ Proces se tada tek intenzivira s uvođenjem odžakluk timara, a novi i ja-či poticaj dobiva uvođenjem gotovinskih odžakluka i masovnim upisivanjem u kapeta-nijsku vojsku islamiziranih Vlaha u Krajini. Vlast nije imala *kome* davati upražnjene sit-ne timare, a zazirala je od toga da u vrijeme promjena sistema i naglog gubljenja zna-čenja spahijske vojske rodbinu poginulih pretvara u raju. Ipak ne stoji da se od titulara nadarbine nije zahtijevala sposobnost za službu. Tek tada, oko 1630., nastaju *pretpostav-ke* na kojima će se u Bosni razviti spahijsko-kapetanijska komponenta askera novog ti-pa. Ipak je ostvarivanje prava na odžakluk timare bilo barem do polovine 17. st. dosta narušavano i osporavano. Moguće je da je stanoviti broj tako materijalno ugroženih oso-ba spahijskog porijekla našao rješenje prelaskom u kapetanijsku vojsku, koja se tada, u vrijeme mira (!) u odnosu na brojno stanje krajiških jedinica koncem 16. st. udvostručila.

4. Kapetanije

U 17. stoljeću počinju se javljati kapetanije koje nastaju po analogiji s odžakluk-timari-ma a ima ih mnogo više, teritorijem su mnogo manje i nemaju više primarne veze s plov-nim rijekama. Sredinom tridesetih godina 17. st. one se počinju financirati iz fiksnih iz-vora gotovinskih prihoda koji se također nazivaju odžakluk. Ove odžakluke ne možemo smatrati obiteljskim dobrima u onoj mjeri u kojoj su to odžakluk timari, ali i tu se sve više ukorjenjuje utjecaj obiteljskih veza. Novi su kapetani nižeg podrijetla i samo su za-povjednici mobilnih odreda u tvrđavama (pokretnih pješaka i konjanika, za razliku od

stalnih posadnika i topnika) s tendencijom postupnog izdizanja nad položajem zapovjednika stacionarnih odreda, dizdara. Dok u slučaju starih, “velikih” kapetanija utjecaj hrvatskih krajiških ustanova na njihov nastanak i naziv, ako ga uopće ima, može biti tek dosta sporedan, pretpostavljamo da je on izrazit kada se radi o novim, “malim” kapetanijama. Broj ljudstva je naglo porastao između osmanskih popisa krajiške vojske 1616. i 1643., osobito mobilnih trupa (100% pa i više). Lako je pretpostaviti da je mnogo Vlaha koji su ranije obavljali martološku službu a kasnije postali suvišni, prešlo za redovitu plaću u operativni dio tvrđavskih posada te se ktomu i islamiziralo. Oni su u svome ustroju imali *kapetane*, i u tim kapetanima možemo vidjeti te nove zapovjednike turskih utvrda. Pored Vlaha, vjerojatno ovu novu, razmjerno dosta brojnu kapetanijsku vojsku, ojačao je i dotok spahijskih sinova (brojčani skok tvrđavskog konjaništva!) koji nisu mogli riješiti statusna pitanja u okviru obiteljskih timara. Nazivi aga, kapetan, vojvoda ili juzbaša u značenju zapovjednika stotine, satnika, postaju sve više zamjenjivi te se u tome smislu može govoriti o utjecaju koji dolazi od strane hrvatskog krajiškog sustava.

Novi kapetani ubrzo su postali dijelom novog staleža mjesne elite, manje istaknuti od malobrojnih starih kapetana iz 16. stoljeća, koji su potjecali iz najuglednijih obitelji, ali ipak dovoljno jaki da zadobiju povlašteni položaj. Kapetanska je funkcija tada postala manje ili više nasljednom u rukama malih “dinastija”. Čini se ipak da sredinom 17. st. možemo susresti nekolicinu daljih potomaka starih glasovitih kapetanskih obitelji (potomci Malkoč-bega te Gazi Arnavut Memi bega), sada svi na službi kao kapetani novog tipa na području Zagore. Glasoviti (ili zloglasni) Halil beg od Vrane (gospodar Krčkog sandžaka kroz gotovo cijelu prvu polovicu 17. st.) vjerojatno je potjecao od Gazi Arnavut Memi-bega, dok bi jedan kapetan spomenut 1647. (Alipašazade Selim) mogao biti potomak Malkočevića.

5. “Pokret za autonomiju”

Oblikovanje elite s elementima feudalizacije je očigledan proces. Ona se počinje buniti već u 18. st., a u prvoj polovini 19. st. sve je veća homogenost njenog nastupa. U situaciji kada dolazi do bune protiv Porte 1831. homogenizirana je velika većina muslimana svih staleža. No u tome nedostaje kako stvarni nacionalni, tako i socijalno-modernizatorski program. Nije postojao toliko zahtjev za autonomijom, koliko za konzerviranjem već postojećeg. Nema zahtjeva da se ne daju porezi centralnoj vlasti, niti je a priori isključeno davanje nekog kontingenta vojske kao ranije. Ne traži se uvođenje bosanskog jezika kao službenog. Osnovni je zahtjev bio “da se ništa ne mijenja”, od granice sa Srbijom do uvođenja uniformi. Ovo je dvoje izričito spomenuto, a u prividno nejasno oblikovanoj želji da sve ostane po starom krije se zahtjev za ostankom esnafskih monopola, timara, zakupa poreza, kapetanijskog sustava itd. Politika Porte je već davala naslutiti da se neće zaustaviti na uvođenju nizama. Buna s elementima općenarodnog pokreta muslimana bila je nošena razumljivim strahom za samoodržanjem, ali i socijalno krajnje konzervativna, do toga da nije mogla integrirati posebne interese kršćana. Oni jesu u nekoj mjeri sudjelovali u vojnim aktivnostima, no koliko bi oduševljenje među njima bilo za obrambeni rat sa Srbijom, odnosno Austrijom, posve je drugo pitanje. Sve je ostalo na zahtjevu da se ništa ne mijenja, pa ne bi smetao ni Turčin kao valija kad ne bi provodio “novotarije”. Da je Porta prihvatila zahtjeve ustanika, kako bi u jednoj “novoj”

Bosni kapetani uvodili regularnu vojsku, begovi agrarnu reformu, esnafi slobodnu konkurenciju, ulema civilni zakonik, a svi zajedno modernizaciju i demokraciju, tako da napokon sami sebe ukinu?⁵

Sažetak

Različiti su autori gotovo jednodušno tvrdili da je položaj Bosne unutar Osmanskoga Carstva bio "jedinstven", u rasponu od naglašavanja "specifičnosti" do tvrdnji o nekoj vrsti polunezavisnosti, odnosno državnosti. U dvadesetom je stoljeću moguće ustanoviti tri faze u kojima su se ti pogledi oblikovali. Prvo je razdoblje romantičnog nacionalizma kao i dosta fluidne etničke samoidentifikacije muslimana (približno do 1945.). Zatim je zavladao jugoslavenski marksistički pristup i potrajao do oko 1990. No u tom se vremenu počeo jače artikulirati posebni nacionalni identitet muslimana. Konačno, u posljednjih desetak godina, u bošnjačkoj historiografiji se uz još žive elemente svih ranijih strujanja pojavila i jedna osobito rigidna nacionalistička tendencija. Kritičkog historiografskog pisanja o "iznimnosti" osmanske Bosne ima za sada jedino izvan Bosna i Hercegovine.

Bilješke

¹ Ovdje bih spomenuo samo samo istaknutije predstvanike osnovnih pravaca u historiografiji, i to bosanskohercegovačkoj, zapravo bošnjačkoj. Nabrojane teme mogu se višekratno susresti u ukupnom opusu svakoga od njih. U hrvatskoj historiografiji malo je osmanističkih radova koji se bave takvim temama, a autor sam im osobno. Djela neosmanista, pa i pisaca dvojbene stručnosti, od kojih su neka imala i još imaju utjecaj u javnosti, ne spominjem. Do vlastitih pogleda o spomenutim temama došao sam uglavnom kritičkom revizijom istih izvora kojima se bave i radovi najvažnijih autora, te primjenom metoda suvremene međunarodne osmanistike. U pitanjima kojima se ovdje bavimo, dva autora predstavljaju suprotne polove. Nedim Filipović (orijentiran prema starijem razdoblju) o njima je govorio uz neka ograničenja marksističkoga svjetonazora, no znanstveno najdublje, i relativno se najviše približio gledištima koje držim prihvatljivim. Antipod mu je Ahmed Aličić (piše pretežno o kasnijem vremenu osmanske vlasti), pozitivist koji u novije vrijeme nastoji izazvati prevrat u duhu radikalnog nacionalizma. Između tih polova smješta se opus ostalih pisaca, među kojima je najbolji Avdo Sućeska (bavio se 18. stoljećem), kod kojeg se toliko ne osjeća ideologija. Pisaci kao Adem Handžić, Hazim Šabanović i dr. orijentirani su uglavnom pozitivistički.

² Primjer nerazumijevanja teksta zbog preduvjerenja: *Mebde-i kanun-i jeničerijan odžagi tarihi*, Moskva 1988. faksimili 12b, 13a i 13b (priredio I. J. Petrosjan). Safvet Beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900., 19. Adem Handžić, *O janičarskom zakonu Mebde-i kanun-i jeničerijan odžagi tarihi*, Prilozi za orijentalnu filologiju 46, Sarajevo 1997., 141-150. Handžićev prijevod i tumačenje nisu dospjeli dalje od Bašagićevih. Izvornik (1606.) kaže samo to, da *nema zakona koji bi branio kupljenje devširme u Bosni*, dok su i Bašagić i Handžić prevodili tako kao da je "*zakonom određeno da se samo uzimaju muslimanski sinovi*". "Pravi" Turci, nastavlja traktat, ako im uspije infiltrirati sinove u janičare, odmah svi tvrde da služe caru i ne žele plaćati desetinu kao glavni porez, dok rodbina i okolina obraćenika mora i dalje davati gla-

varinu. Turci su buntovni i nepouzdana, što pokazuju i strašne bune *dželalija*, umuje pisac traktata (*risale*). Stara praksa uzimanja kršćanskih a ne muslimanskih sinova možda bi se mogla u osnovi protumačiti kao “*etnička*” *diskriminacija* (Turaka!), gotovo “*rasistička*”, a *ne vjerska*. U prvo vrijeme osim anadolskih Turaka drugih muslimanskih podanika (kao “širokih masa”) nije ni bilo!

³ Vrijedi iznimno citirati vrlo vrijedan izvor koji je ostao potpuno nezapažen. Aleksije Olesnicki, Tko snosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20 Ramazana 1001 godine (22. lipnja 1593)? Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, n.s. XXII-XXIII 1941-1942, Zagreb 1942, 115-173.

⁴ “(...) mogli bi zaključiti da je znatan dio bosanskog plemstva očuvao u svojim rukama uživanje timara i zijameta u neprekinutom kontinuitetu i da je znatan broj bosanskih spahija očuvao svoje posjede iz predosmanske epohe, koji su postepeno stekli status odžakluk timara”. Avdo Sućeska, O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini, Godišnjak pravnog fakulteta XV, Sarajevo 1967., 506.

⁵ Aličić, Pokret za autonomiju Bosne, Sarajevo 1996., nudi viziju gotovo nezavisne Osmanske Bosne, u kojoj vlada vjerska i socijalna harmonija.